

Colecția *Teologie Bizantină*

4

SFÂNTUL DIONISIE AL ALEXANDRIEI
(PSEUDO) MAXIM MĂRTURISITORUL
(PSEUDO) IOAN GURĂ DE AUR

Comentarii și catene la Ecclesiast

Traducere din limba greacă veche
de MONAHIA PARASCHEVA ENACHE
Introducere, note, bibliografie, indici, ediție îngrijită de
PR. DRAGOȘ BAHRIM și FLORIN CRÎȘMĂREANU

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Doxologia
Iași, 2023

Cuprins

Lista de abrevieri	7
Studiu Introductiv	
Cartea Ecclesiastului în exegeze și catene patristice (PR. DRAGOȘ BAHRIM, FLORIN CRÎȘMĂREANU)	9
Sfântul Dionisie al Alexandriei	
Comentariu la Ecclesiast	47
Tâlcuire după parafraza Ecclesiastului adunată din tâlcuirile la acesta ale Sfântului Grigorie al Nyssei și din așa-numita parafrază a Teologului și din diferite idei ale Sfântului Maxim (<i>Catena Trium Patrum</i>)	197
(Pseudo) Ioan Gură de Aur	
Comentariu la Ecclesiast	263
Bibliografie	291
Indici scripturistici	303

CARTEA ECCLESIASTULUI ÎN EXEGEZE ȘI CATENE PATRISTICE

Studiu introductiv

Ecclesiastul

„Deșertăciunea deșertăciunilor, toate sunt deșertăciune” (Eccl. 1, 3)¹. Încă de la primele lecturi din Sfintele Scripturi aceste cuvinte faimoase, care par a concentra întreg mesajul Ecclesiastului, rămân întipărite în mintea cititorului și încercările de a le înțelege sunt dintre cele mai diferite. La prima vedere, această formulare stranie încearcă să surprindă condiția umană, așa cum este ea, vremelnică. De aici cred că ar trebui plecat pentru a decifra mesajul acestei cărți. Pe de altă parte, pentru o mai bună înțelegere, cartea Ecclesiastului ar trebui întotdeauna coroborată cu Psalmii (de pildă, în Ps. 143, 4 se spune că „omul cu deșertăciunea se aseamănă; zilele lui ca umbra trec”). Din acest motiv, nu mi

¹ Când se vorbește despre „deșertăciune”, înseamnă că avem de-a face cu ceva „fără fundament” (GRÉGOIRE DE NYSSE, *Homélies sur l'Ecclésiaste*, texte grec de l'édition de P. ALEXANDER, Introduction, traduction, notes et index par FRANÇOISE VINEL, SC 416, Les Éditions du Cerf, Paris, 1996, pp. 112-113). Un ecou al acestor spuse ale Ecclesiastului, devenite un *locus communis*, se regăsește, printre altele, și sub pana lui MARCUS AURELIUS: „cele omenești sunt toate fum și neant” (*Gânduri către sine însuși*, X, 31; traducere de CRISTIAN BEJAN, Humanitas, București, 2013, pp. 309-311); vezi, de asemenea, PIERRE HADOT, *Exerciții spirituale și filosofie antică*, traducere de CONSTANTIN JINGA, Editura Sfântul Nectarie, Arad, 2015, p. 168.

se pare că este cu totul întâmplător faptul că autorii catenelor traduse în acest volum recurg frecvent la *Psalmi*.

„Mulți sunt nedumeriți în privința acestei cărți”, spune autorul catenei la Ecclesiast (Prolog) păstrate sub numele Sfântului Ioan Gură de Aur. Situația nu s-a schimbat odată cu trecerea timpului, deoarece majoritatea exegeților contemporani văd această scriere ca fiind o carte a contradicțiilor². Într-adevăr, la o primă lectură, mesajul acestei cărți pare unul pesimist, de vreme ce orice am face, avem aceeași finalitate, precum dobitoacele (Eccl. 3, 19-21). În acest sens, William Anderson consideră că tonul Ecclesiastului este fără nici o îndoială unul pesimist: „în general, cartea are un etos pesimist în ciuda acestor declarații de bucurie”³. Pe de altă parte, un exeget precum Roger Whybray îl numește pe Ecclesiast „predicatorul bucuriei”⁴. Totuși, la o privire la atentă, esența acestei cărți, chiar dacă se referă frecvent la limitele vieții noastre, nu este nici pesimistă, nici optimistă, ci dă dovadă de un spirit realist și lucid⁵.

Un lucru pare destul de limpede: Ecclesiastul nu consideră viața în sine ca fiind o deșertăciune, dimpotrivă (11, 7), însă alegerile noastre de a trăi viața într-un anumit mod (în ură, lenevire, minciună etc.) sunt văzute ca demne de dispreț. Având fundamentul în Dumnezeu, creația Lui nu are cum să fie deșertăciune, de vreme ce toate „erau bune foarte” (Fc. 1, 31), ci doar modalitățile noastre prin care alegem să trăim. Teologic, mesajul acestei cărți este tranșat

² Vezi, în special, MICHAEL V. FOX, *Qohelet and His Contradictions*, Almond Press, Sheffield, 1989.

³ WILLIAM H.U. ANDERSON, „Philosophical Considerations in a Genre Analysis of Qoheleth”, în *Vetus Testamentum* 48/ 3, 1998, p. 294.

⁴ ROGER WHYBRAY, „Qoheleth, Preacher of Joy”, în *Journal for the Study of the Old Testament*, 23, 1982, pp. 87-98.

⁵ *La Traduction œcuménique de la Bible (TOB), Introduction à Qohéleth*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1988, p. 1638.

prin distincția dintre natură și voință. Natura creaturii nu are cum să fie decât bună, pe când la nivelul voinței umane are loc alegerea. Cred că este justificat să introducem în discuție o distincție patristică între voința naturală (θέλημα φυσικόν) și cea gnomică (γνώμη), care funcționează pe baza deosebirii dintre natură și ipostas. Voința naturală este definită de Sfântul Maxim Mărturisitorul drept „puterea doritoare a ceea ce există prin fire”⁶, adică aceasta nu poate voi ceva împotriva naturii sau îndreptat spre ceva rău. De cealaltă parte, voința gnomică (θέλημα γνωμικόν)⁷, deliberativă, este înțeleasă ca „pornirea și mișcarea gândului spre ambele părți”⁸; iar aceasta „nu e proprie firii, ci persoanei și ipostasului”⁹. Un important exeget, Lars Thunberg, susține că γνώμη „nu denotă o lucrare a voinței, ci o dispoziție sau *habitus* al voinței, așa cum omul ca persoană și creatură căzută o poate stabili pentru sine”¹⁰. Voința gnomică este deliberativă, fiind specifică stării noastre căzute. Prin urmare, Hristos nu are o astfel de voință¹¹.

⁶ SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Despre cele două voințe ale lui Hristos cel Unul, Dumnezeuul nostru*, traducere de PR. DUMITRU STĂNILOAE, PSB 81, 1990, p. 276.

⁷ De regulă, părintele DUMITRU STĂNILOAE traduce θέλημα γνωμικόν prin „socotință”.

⁸ SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Diferite definiții*, traducere de PR. DUMITRU STĂNILOAE, PSB 81, 1990, p. 259; pentru o discuție asupra acestui subiect, vezi JEAN-CLAUDE LARCHET, *Sfântul Maxim Mărturisitorul. O introducere*, traducere de MARINELA BOJIN, ediție îngrijită de PR. DRAGOȘ BAHRIM, Doxologia, Iași, 2013, în special pp. 195-197.

⁹ SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Despre cele două voințe ale lui Hristos cel Unul, Dumnezeuul nostru*, PSB 81, 1990, p. 279.

¹⁰ LARS THUNBERG, *Antropologia teologică a Sfântului Maxim Mărturisitorul. Microcosmos și Mediator*, traducere de ANCA POPESCU, Sophia, București, 2005, p. 238.

¹¹ SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Disputa cu Pyrrhus*, traducere de PR. DUMITRU STĂNILOAE, PSB 81, 1990, p. 332: „Afirmând o socotință în Hristos, cum a arătat discuția despre ea, îl dogmatizează simplul om, trebuind să delibereze ca noi din neștiință și îndoială și având în Sine cele contrare, odată

„Cartea Ecclesiastului în antichitatea creștină nu este în mod particular populară. Nu este citată decât rar [...], cele mai vechi citări ale Ecclesiastului se găsesc deja la scriitorii din prima parte a secolului al II-lea.¹² Mai mulți autori din perioada patristică apreciază că Ecclesiastul este o carte despre „fizică”¹³. Spre exemplu, această listă este deschisă de Origen, în *Comentariul la Cântarea Cântărilor*¹⁴. Tradiția este continuată, printre alții, de Evagrie Ponticul, în ale sale *Scolii la Pilde*¹⁵, și Olympiodor din Alexandria,

ce cineva deliberează despre cele îndoielnice, și nu despre ceea ce nu e îndoielnic. Noi avem în mod natural prin fire simpla dorință a binelui. Iar experiența felului de a fi al binelui o avem prin cercetare și deliberare. Și de aceea se vorbește în chip potrivit cu privire la noi de socotință, care e modul întrebuintării, nu rațiunea firii. Căci și firea s-a schimbat infinit. Dar în umanitatea Domnului, care nu subzistă ca ipostas în mod simplu ca noi, ci dumnezeiește – căci era Dumnezeu, Care S-a arătat pentru noi în trup din noi –, nu se poate afirma socotința. Căci prin ea însăși existența Sa sau prin faptul de a subzista (de a fi în ipostas) dumnezeiește, avea în mod natural binele ca propriu și răul îi era străin.”

¹² MAREK STAROWIEYSKI, „Le Livre de l'Ecclésiaste dans l'antiquité chrétienne”, în STUART GEORGE HALL (ed.), *Gregory of Nyssa: Homilies on Ecclesiastes an English version with supporting studies; proceedings of the Seventh International Colloquium on Gregory of Nyssa (St. Andrews, 5 - 10 September 1990)*, Walter de Gruyter, Berlin, 1993, p. 405. Pentru primele citări exacte ale acestei cărți în primele secole ale creștinismului, vezi *Ibid.*, p. 405 *sqq.*

¹³ Cu privire la Ecclesiast, carte despre fizică, vezi GRÉGOIRE DE NYSSE, *Homélies sur l'Ecclésiaste*, texte grec de l'édition de P. ALEXANDER, Introduction, traduction, notes et index par FRANÇOISE VINEL, SC 416, Les Éditions du Cerf, Paris, 1996, pp. 50-65.

¹⁴ ORIGÈNE, *Commentaire sur le Cantique des Cantiques*, tome I, *Texte de la version latine de Rufin*, introduction, traduction et notes par LUC BRÉSARD et HENRI CROUZEL, avec la collaboration de MARCEL BORRET, SC 375, Les Éditions du Cerf, Paris, 1991, p. 128 și 132. Sandro Leanza a arătat în studiile sale (vezi bibliografia) că exegeza alegorică a lui Origen a avut un rol decisiv în toate comentariile din perioada patristică dedicate Cărții Ecclesiastului.

¹⁵ ÉVAGRE LE PONTIQUE, *Scholies aux Proverbes*, introduction, texte critique, traduction, notes, appendices et index par PAUL GÉHIN, SC 340, Les Éditions du Cerf, Paris, 1987, p. 342.

în *Comentariul la Ecclesiast*¹⁶. Această tripartiție este de sorginte stoică. „Împărțind filosofia în *logică, fizică și etică*, stoicii reiau, probabil, o clasificare anterioară, dar îi conferă un sens cu totul nou.”¹⁷ Autorii creștini vor modifica această tripartiție. Spre exemplu, pentru Clement Alexandrinul, „Dumnezeu este fără de început, Începutul desăvârșit al universului, Creatorul începutului. Întrucât este existență, este început lumii naturale; întrucât este bun, este început lumii morale; și iarăși, întrucât este minte, este început lumii raționale și cugetătoare. Din pricina asta numai Cuvântul este Învățătorul, Fiul minții Tatălui, Cel ce educă pe om.”¹⁸ Origen este autorul care aplică această tripartiție urcușului duhovnicesc. „Pentru el, cele trei cărți ale lui Solomon corespund celor trei părți ale filosofiei: Pildele asigură purificarea etică, Ecclesiastul, care începe prin *Vanitas Vanitatum*, ne relevă deșertăciunea lumii fizice, iar Cântarea Cântărilor ne introduce în epoptică.”¹⁹ În acele vremuri, epoptica nu era altceva decât teologia.

Dar această „fizică”, asociată cărții Ecclesiastului, devine, mai ales în gândirea stoică, un „exercițiu spiritual”²⁰, sau, în termenii

¹⁶ OLYMPIODOR DIN ALEXANDRIA, *Comentarii in Ecclesiasten*, în PG 93, 477 C.

¹⁷ PIERRE HADOT, „La division des parties de la philosophie dans l'Antiquité”, în *Muséum Helveticum*, 36, 1979, pp. 201-223; reluat în *Studii de filosofie antică*, traducere de CONSTANTIN JINGA, Editura Sfântul Nectarie, Arad, 2016, pp. 133-164, aici p. 143.

¹⁸ CLEMENT ALEXANDRINUL, *Stromatele* IV, 25, 162, 5; traducere de PR. DUMITRU FECIORU, *PSB* 5, 1982, p. 300.

¹⁹ PIERRE HADOT, „La division des parties de la philosophie dans l'Antiquité”, trad. cit., pp. 158-159. Grigorie de Nyssa face notă discordantă cu alți exegeți ai tradiției origeniste și nu pune în legătură cele trei părți ale filosofiei cu cele trei cărți atribuite lui Solomon. Pentru detalii, vezi GRÉGOIRE DE NYSSE, *Homélie sur l'Ecclésiaste*, ed. cit., p. 52.

²⁰ PIERRE HADOT, „La physique comme exercice spirituel ou pessimisme et optimisme chez Marc-Aurèle”, în *Revue de Théologie et de Philosophie*, 1972, pp. 225-239.

autorului *Tâlcuirii după parafraza Ecclesiastului* (XII, 3-5): „Oamenii cei tari pentru lucrarea naturală se vor muta de la tăria către lucrarea naturală la a pătimi după vrednicie cele pe care le-au făcut în viață.”²¹ În definitiv, mesajul acestei cărți este unul fundamental prin care trebuie să treacă orice om, la un moment dat. În rândurile sale, este ilustrată condiția umană prin excelență, cu scăderile și înălțările pe care fiecare le experimentăm zi de zi.

Un exeget precum Ranier Braun susține că autorul cărții *Ecclesiastul* era familiarizat cu tradiția filosofică greacă a vremii sale și că el era puternic influențat de aceasta²². Dintre multitudinea de curente filosofice ale antichității, scepticismul pare că a influențat cel mai mult mesajul acestuia²³. Nu trebuie uitat faptul că termenul care desemnează această învățătură, *σκηπτικός*, nu înseamnă altceva decât acea persoană care examinează, observă, reflectează. Pe scurt, scepticul este un căutător.

Dintre temele filosofice, amintesc aici doar problema timpului²⁴, care îmi pare foarte importantă, de vreme ce este indisolubil legată de tema principală a cărții: natura umană. Poate nu este cu totul întâmplător faptul că această tematică apare în primul

²¹ *Infra*, p. 254.

²² RANIER BRAUN, *Kohelet und die frühhellenistische Popularphilosophie*, Walter de Gruyter, Berlin, 1973, p. 170; vezi, de asemenea, HARRY RANSTON, *Ecclesiastes and the Early Greek Wisdom Literature*, The Epworth Press, Londra, 1925; METTE BUNDVAD, *Time in the Book of Ecclesiastes*, Oxford University Press, Oxford, 2015, p. 6.

²³ Pentru conceptele filosofice extrase de Ecclesiast mai ales din scepticism, vezi și WILLIAM H.U. ANDERSON, „Philosophical Considerations in a Genre Analysis of Qoheleth”, în *Vetus Testamentum*, 48/ 3, 1998, pp. 289-300. Pe de altă parte, Manlio Simonetti apreciază că Ecclesiastul a reușit să neutralizeze aluziile ce aveau un caracter „epicurian” (MANLIO SIMONETTI, *Lettera e/o allegoria: Un contributo alla storia dell'esegesi patristica*, Institutum Patristicum „Augustinianum”, Roma, 1985, pp. 151-152).

²⁴ Pentru o analiză a problematicii timpului în cartea Ecclesiastului, vezi METTE BUNDVAD, *Time in the Book of Ecclesiastes*, Oxford, Oxford University Press, 2015.

și ultimul capitol al cărții²⁵. Opoziția dintre *καίρός* și *χρόνος* este evidențiată clar de Ecclesiast: „Pentru orice lucru este o clipă prielnică și vreme pentru orice îndeletnicire de sub cer” (3, 1)²⁶. Pe de altă parte, din această carte, reiese că timpul este unul ciclic, de vreme ce nu avem „nimic nou sub soare” (1, 9). Acest timp implică o dimensiune eshatologică, ce trimite la sabatul celei de a Opta Zi. Spre exemplu, Ziua a Opta este identificată de Maxim cu „taina negrăită a veșniciei existenței fericite a făpturilor”²⁷. În alte cuvinte, este vorba despre Ziua a Opta de care vorbește Maxim în *Quaestiones et dubia*, care nu este altceva decât Împărăția lui Dumnezeu. Iar de repaus vom avea parte *in patria*. Un exemplu ziditor în acest sens ne oferă și Nicolae Cabasila, care susține că „pe pământ se naște prin durerile facerii omul lăuntric, omul cel nou, cel zidit după chipul lui Dumnezeu, fiind ca un făt în pântecul maicii sale, iar după ce a prins formă deplină, se naște așa-zicând a doua oară pentru cealaltă lume, desăvârșită și neveștejită. Căci după cum copilul trăiește în pântecul maicii sale la întuneric, plutind și pregătindu-se astfel după legile firii pentru viața plină de lumină a menirii lui normale de aici de pe pământ, tot așa stau lucrurile și în cele duhovnicești [...]. Explicația stă în faptul că adevărata viață pentru făt nu este aceea din întunericul pântecului mamei, ci pe el îl așteaptă alta, cea viitoare”²⁸.

²⁵ Pentru problema timpului, vezi mai ales Eccl. 1, 4-11 și 12, 1-7.

²⁶ GRÉGOIRE DE NYSSE, *Homélies sur l'Ecclésiaste*, ed. cit., p. 64.

²⁷ SF. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Capita theologica et oeconomica* I, 56, în MAXIMUS CONFESSOR, *Capita theologica et oeconomica. Zwei centurien über die Gotteserkenntnis*, ed. ANDREAS WOLLBOLD, KERSTIN HAJDÚ (*Fontes Christiani* 66), Herder Verlag, Freiburg, 2016, p. 128 (*FR* 2, Humanitas, București, 2005, p. 135); vezi și *Răspunsuri către Talasie*, 65, unde Maxim vorbește despre sabbat ca fiind „o stabilitate pururi în mișcare și o identică mișcare stabilă” (*FR* 3, Humanitas, București, 2005, p. 377).

²⁸ SF. NICOLAE CABASILĂ, *Despre viața în Hristos*, traducere de TEODOR BODOGAE, EIBMBOR, București, 2009, pp. 24-25.

Catena. Un gen literar ce a făcut istorie

„Prin comparație cu alte cărți ale Bibliei, comentariile cărții Ecclesiastului nu sunt foarte numeroase, chiar dacă se ține cont de lucrările pierdute.”²⁹ Asemenea celorlalte cărți ale Scripturii, și cartea Ecclesiastului este una dificil de înțeles și, din acest motiv, a beneficiat de ample comentarii din partea Părinților și scriitorilor creștini din primele secole³⁰. Între aceștia se regăsesc numele lui Meliton de Sardes (sec. al II-lea), Clement Alexandrinul († c. 215), Hipolit (sec. al III-lea), Origen († 254), Dionisie al Alexandriei († c. 265), Grigorie Taumaturgul († c. 270)³¹, Acacius al Cezareei († c. 266), Atanasie cel Mare († 373), Diodor de Tars († c. 390), Apolinarie de Laodiceea († c. 390), Evagrie Ponticul († 399), Grigorie al Nyssei († c. 394), Didim cel Orb († c. 394), Teodor de Mopsuestia († 428), Nil al Ancyrei († c. 430), probabil Maxim Mărturisorul († 662)³², Grigorie de Agrigento (sec. al VIII-lea), Fotie cel Mare († 891) și Pseudo-Ioan Gură de Aur³³. „La finalul epocii patristice se remarcă în Răsărit un interes crescând pentru

²⁹ MAREK STAROWIEYSKI, „Le Livre de l'Ecclésiaste dans l'antiquité chrétienne”, p. 421.

³⁰ Potrivit istoricilor care s-au ocupat de Ecclesiast, „cele mai multe comentarii ale acestei cărți provin din mediul alexandrin și cel antiohian” (MAREK STAROWIEYSKI, „Le Livre de l'Ecclésiaste dans l'antiquité chrétienne”, p. 406).

³¹ Lui Grigorie Taumaturgul, discipol de-al lui Origen, îi aparține primul comentariu integral (de fapt, o parafrază) păstrat(ă) la cartea Ecclesiastului.

³² Unele extrase din scrierile maximiene se regăsesc în cel de-al doilea text tradus în volumul de față: *Catena trium Patrum*.

³³ SANDRO LEANZA, *L'ecclésiaste nell'interpretazione dell'antico cristianesimo*, EDAS, Messina, 1978; *Catena Havniensis in Ecclesiasten in qua saepe exegesis servatv Dionysii Alexandrini nunc primum edita ab Antonio Labate*, Brepols, Turnhout (CCSG 24), 1992, p. XIX. Cum se poate observa, numele menționate aparțin în exclusivitate Răsăritului creștin. Occidentul nu a fost interesat de comentarea cărții Ecclesiastului înainte de Evul Mediu.

Ecclesiast. Comentariul cel mai important din această epocă este al lui Grigorie de Agrigento (sec. al VII-lea). Este unul dintre cele mai bune comentarii la Cartea Ecclesiastului din epoca patristică, și acesta ne arată cultura filosofică, teologică și literară a autorului său. Grigorie de Agrigento realizează o sinteză a două tradiții – alexandrină și antiohiană, cu o estimare critică și chiar polemică față de predecesorii săi.³⁴ Totuși, unul dintre cele mai valoroase comentarii la Ecclesiast aparține Sfântului Grigorie al Nyssei, care l-ar fi scris în timpul postului din 381. Influența lui Origen este evidentă într-o oarecare măsură, însă contribuția lui Grigorie nu se reduce doar la calitatea unui compilator. Sandro Leanza spune că două principii sunt caracteristice hermeneuticii lui Grigorie al Nyssei: σκοπός (scopul) și ἀκολουθία (coerența narativă, înlănțuirea logică). Σκοπός reprezintă specificul fiecărei cărți biblice³⁵, iar ἀκολουθία înseamnă încercarea de a concatena în mod riguros faptele și ideile din textul sacru³⁶. Ἀκολουθία este o noțiune împrumutată din lexicul filosofilor și este înțeleasă ca reprezentând legăturile dintre toate domeniile realității³⁷.

Într-adevăr, puține interpretări la Ecclesiast s-au păstrat integral ori parțial, cele mai multe nu au mai ajuns până la noi.

³⁴ MAREK STAROWIEYSKI, „Le Livre de l'Ecclésiaste dans l'antiquité chrétienne”, p. 418.

³⁵ Pentru σκοπός, vezi studiul clasic semnat de MARGUERITE HARL, „Le gueilleur et la cible: les deux sens de *skopos* dans la langue religieuse des chrétiens”, în *Revue des Études Grecques*, 74, 1961, pp. 450-468.

³⁶ SANDRO LEANZA, „Le Omelie di Gregorio di Nissa e l'interpretazione cristiana antica dell' Ecclésiaste”, în STUART GEORGE HALL (ed.), *Gregory of Nyssa: Homilies on Ecclesiastes an English version with supporting studies; proceedings of the Seventh International Colloquium on Gregory of Nyssa (St. Andrews, 5-10 September 1990)*, Walter de Gruyter, Berlin, 1993, p. 339; vezi și GRÉGOIRE DE NYSSE, *Homélie sur l'Ecclésiaste*, ed. cit., pp. 31-32.

³⁷ JEAN DANIELOU, „Akolouthia chez Grégoire de Nyse”, în *Revue des Sciences Religieuses*, 27/ 3, 1953, pp. 219-249, aici p. 249.

Cele care au supraviețuit trecerii timpului au reușit acest lucru și datorită florilegiilor sau catenelor. *Catena* reprezintă o formă a comentariului biblic, verset cu verset (sau grupuri de versete), care a apărut la sfârșitul secolului al V-lea – începutul secolului al VI-lea în Biserica greacă din Palestina³⁸. Procopius din Gaza (cca 475-538)³⁹, biblist și sofist creștin, este considerat de către exegeții contemporani primul autor la care se întâlnește această formă de interpretare, ce va avea o lungă carieră, supraviețuind până după căderea Bizanțului. Unii autori deosebesc între catenele realizate în mediul palestinian și cele constantinopolitane. „Catenele palestinieni sunt marcate atât de anonimatul mâinii editoriale, cât și de identificarea atentă a autorilor citați. În schimb, la Constantinopol a existat o tendință tot mai mare de a se combina diferitele surse într-o singură compilație, elaborată sub numele unui profesor dat.”⁴⁰

Indiferent de mediul cultural din care provin, catenele au fost alcătuite din fragmente ce aparțin unor autori respectați în tradiția creștină. De multe ori, aceste *catenae* erau scrise în marginea manuscrisului ce conținea cartea Scripturii. Unii exegeți înțeleg

³⁸ ROBERT DEVREESE, „Chaînes exégétiques grecques”, în *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, tome I, Letouzey et Ané, Paris, 1928, col. 1084-1233; vezi, de asemenea, RICHARD A. LAYTON, „Catenae”, în PAUL M. BLOWERS and PETER W. MARTENS (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation*, Oxford, Oxford University Press, 2019, pp. 221-229.

³⁹ Pentru *Catena in Genesisim*, de exemplu, vezi PROCOPIOUS DIN GAZA, *Eclogarum in libros historicos Veteris Testamenti epitome*, Teil 1: *Der Genesiskommentar*, ed. KARIN METZLER, (*Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, Neue Folge*, Band 22), Walter de Gruyter, Berlin, 2015. Anumite rezerve în a-l considera pe Procopius „inventatorul” catenelor a formulat FRANÇOISE PETIT, în studiul „Les fragments grecs du livre VI des *Questions sur la Genèse* de Philon d'Alexandrie”, în *Le Museon*, 84, 1971, pp. 93-150.

⁴⁰ RICHARD A. LAYTON, „Catenae”, în PAUL M. BLOWERS, PETER W. MARTENS (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation*, Oxford University Press, 2019, p. 227.

prin *catena* „o ediție a unei cărți din Biblie unde textul sacru este însoțit de un comentariu făcut din citări juxtapuse, împrumutate de la exegeții din primele secole”⁴¹. Aceste *catenae* au fost clasificate în diferite tipuri, inventariate la un moment dat de Georgius Karo și Johannes Lietzmann⁴², ulterior și de Maurice Geerard⁴³.

Gilles Dorival consideră că aceste *catenae* au o istorie care nu este încă bine cunoscută⁴⁴. Știm însă că „începând cu secolul al VI-lea apare, în Biserica greacă din Palestina, o nouă formă de interpretare a Scripturii”⁴⁵. Este vorba despre ceea ce a fost numit *catenae*. Totuși, terminologia de astăzi nu era aceeași și pentru secolul al VI-lea. La începutul secolului al VI-lea, această formă de interpretare se numea ἐξῆγητικαὶ ἐκλογαί (extrase exegetice)⁴⁶. Pe scurt, o definiție a catenei este încercată de Gilles Dorival, pentru care „primul verset (sau grup de versete) dintr-o carte a Bibliei este comentat de unul sau mai multe extrase exegetice, apoi autorul catenei face același lucru pentru al doilea verset și așa mai departe. Cu alte cuvinte, avem de-a face cu o *înlănțuire* de citate exegetice

⁴¹ JEAN-MARIE AUWERS, „Les chaînes exégétiques comme modèle de lecture polysémique. L'exemple de l'Épitomé sur le *Cantique des cantiques*”, în *Revue théologique de Louvain*, 40/ 2, 2009. pp. 213-235, aici p. 213.

⁴² GEORGIUS KARO, JOHANNES LIETZMANN, „Catenarum Graecarum Catalogus”, în *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse aus dem Jahre 1902*, Lüder Horstmann, Göttingen, 1902.

⁴³ MAURICE GEERARD, *Clavis Patrum Graecorum*, vol. IV, deuxième édition, revue et mise à jour par JACQUES NORET, Brepols, Turnhout, 2018, pp. 241-400.

⁴⁴ GILLES DORIVAL, „La postérité littéraire des chaînes exégétiques grecques”, în *Revue des études byzantines*, 43, 1985, p. 210.

⁴⁵ GILLES DORIVAL, *Les chaînes exégétiques grecques sur les psaumes. Contribution à l'étude d'une forme littéraire*, tome I, coll. *Spicilegium Sacrum Lovaniense*, Peeters, Leuven, 1986, p. VII.

⁴⁶ GILLES DORIVAL, „La postérité littéraire des chaînes exégétiques grecques”, p. 209.

a căror ordine este determinată cu exactitate de *lanțul* de (grupuri de) versuri care constituie o carte a Bibliiei⁴⁷.

Pe de o parte, marele merit al acestor *catenae* a constat în faptul că au păstrat fragmente de exegeză din scrieri astăzi pierdute; pe de altă parte, au fost evidențiate și anumite neajunsuri, dintre care cel mai mare pare a fi lipsa de originalitate din acest gen de interpretare a Scripturii. În *catenae* lipsa de originalitate era compensată cu repetiția. Extrem de util în învățământul din epocă (unde *repetitio mater studiorum est*), acest mod de a comenta o carte a Scripturii nu aducea decât foarte puține noutăți, de vreme ce reflecția personală a autorului acestor *catenae* era inexistentă. Manlio Simonetti aprecia că apariția catenei nu este altceva decât un simptom al unui declin accentuat al învățaturii creștine⁴⁸. În linia exegetului amintit, Claudio Moreschini și Enrico Norelli considera că „o dată cu trecerea de la secolul al V-lea la secolul al VI-lea, activitatea exegetică slăbește și mai mult și crește ponderea materialului compilat [...]. Dovada epuizării exegezei originale este apariția unui gen literar care, pe de o parte, ar trebui să fie cât mai funcțional și util posibil pentru un învățat care studiază Scriptura, însă, pe de altă parte, nu reușește decât să accentueze

⁴⁷ GILLES DORIVAL, *Les chaînes exégétiques grecques sur les psaumes. Contribution à l'étude d'une forme littéraire*, tome I, p. VIII. Și alți autori apreciază că o catena reprezintă o „colecție de citate de la primii scriitori creștini adunați laolaltă împreună pentru a forma un comentariu la o scriere biblică” (DAVID C. PARKER, *An Introduction to the New Testament Manuscripts and Their Texts*, Cambridge University Press, 2008, p. 250); vezi, de asemenea, ROBERT DEVREESE, „Chaînes exegetiques grecques”, în *Dictionnaire de la Bible, Supplément*, Letouzey et Ané, Paris, 1928, col. 1084-1233.

⁴⁸ MANLIO SIMONETTI, *Biblical Interpretation in the Early Church: An Historical Introduction to Patristic Exegesis*, trans. JOHN A. HUGHES, T&T Clark, Edinburgh, 1994, p. 113 sq.; vezi și RICHARD A. LAYTON, „Catenae”, în PAUL M. BLOWERS, PETER W. MARTENS (eds.), *The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation*, p. 228.

la maximum defectul textelor precedente, realizate prin compilare, astfel încât comentariul însuși e în întregime o compilație. Ne referim la așa-zisele «catenarii»⁴⁹.

Scurt excurs exegetic

Primii exegeți creștini au încercat să scoată în evidență din cartea Ecclesiastului în primul transcendența lui Dumnezeu, care „este în ceruri, iar tu pe pământ” (Eccl. 5, 2; Dionisie, *Comentariu la Ecclesiast*, V, 1), dar și distincția între viața de aici (*in via*), ce poate fi deseori „deșertăciune”, și viața de apoi (*in Patria*), care este veșnică. În acest sens, Olympiodor din Alexandria, susține în *Commentarii in Ecclesiasten* că „oriunde Ecclesiastul, învățându-ne prin cele greu de înțeles (δι ἀνιγμμάτων), ne trimite la cealaltă viață” (PG 93, col. 524 A). Pe de altă parte, unii exegeți contemporani, ancorați aproape exclusiv în filologie, afirmă că Dumnezeu din cartea Ecclesiastului este *Urhebergott* (Dumnezeu al originilor), probabil având în vedere paragraful 12, 1 („Adu-ți aminte de Ziditorul tău”), iar de aici aceștia au concluzionat că religia *Ecclesiastului* poate fi numită *Urheberreligion* (religia originilor)⁵⁰. Totuși, indiferent de modul cum Îl apreciază acești exegeți pe Dumnezeu (și religia) din această carte a Scripturii, autorii catenelor traduse

⁴⁹ CLAUDIO MORESCHINI și ENRICO NORELLI, *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine. De la Conciliul de la Niceea la începuturile Evului Mediu*, II/2, traducere de HANIBAL STĂNCULESCU, Polirom, Iași, 2004, p. 375. O perspectivă interesantă – care evidențiază pe alocuri chiar și aspecte ideologice – cu privire la aceste *catenae* întâlnim la WILLIAM R.S. LAMB, *The Catena in Marcum: A Byzantine Anthology of Early Commentary on Mark (Texts and Editions for New Testament Study 6)*, Brill, Leiden, 2012, în special pp. 5-6; 78-80; 104-110.

⁵⁰ HANS PETER MÜLLER, „Wie sprach Qohälät von Gott?“, în *Vetus Testamentum*, 18, 1968, pp. 520-521; ROLAND EDMUND MURPHY, „Qoheleth and Theology?“, în *Biblical Theology Bulletin*, 21, 1991, p. 30.